

Лахно В. Пошук добровольців на роботи до Третього Рейху: реалії Полтавщини. *1941-й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму*: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (28 вересня 2011 року). Полтава: ПОІППО, 2011. С.93-100.

*Віта Лахно
аспірантка кафедри історії України
ПНПУ імені В.Г.Короленка*

ПОШУК ДОБРОВОЛЬЦІВ НА РОБОТИ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ: РЕАЛІЇ ПОЛТАВЩИНИ

З відкриттям Східного фронту для Третього Рейху особливо актуальним стало забезпечення робочою силою промисловості Рейху. Ця потреба загострилася з осені 1941 р., коли змінилася ситуація на фронті — запланований нацистами «бліцкриг» переріс у позиційну війну на витривалість. На цей час ресурси німецької економіки вичерпалися. Найбільшою потребою стала робоча сила, якої через загальну військову мобілізацію катастрофічно не вистачало в Рейху [1, с. 75]. Залучення трудових ресурсів із західноєвропейських країн та радянських військовополонених не вирішило цієї проблеми, тому з'явилися плани використання цивільного населення з окупованих територій Радянського Союзу.

9 листопада 1941 р. опубліковано директиву Рейхсміністерства у справах окупованих східних областей про використання радянських людей в якості робочої сили в Німеччині. Тут, зокрема, зазначалося, що «Руські (тобто радянські. — В.Л.) робітники довели свою працездатність при будівництві могутньої руської індустрії. Тепер їх необхідно використати для Німеччини...» [2, с. 157].

Як бачимо, використання праці українських робітників на території Третього Рейху було економічно необхідним в умовах, що склалися. Окрім економічних причин значну роль відіграли також політичний та ідеологічний

чинники у введенні системи примусової праці. Так, дослідник М. Семиряга зауважує, що цим самим німецький нацизм переслідував також мету фізичної ліквідації «неповноцінних» народів через непосильну працю молоді [3, с. 232].

Поряд із цим твердженням російський історик О. Бичехвост виокремлює ще один чинник використання примусової праці — примусити іноземних робітників брати участь у війні проти власних країн і тим самим послабити свої народи [4, с. 215-216].

До того ж, в окремих випадках депортація мирних громадян до Третього Рейху була засобом покарання неблагонадійного цивільного населення. Останнє визнавав і рейхсмаршал Г. Геринг: «Ми використовували цю працю через безпеку з таким рахунком, щоб ці робітники не змогли у своїй власній країні активно діяти проти нас» [5, с. 56].

Таким чином, примусова праця населення окупованих територій повинна була вивільнити у Німеччині значні людські ресурси для поповнення німецької армії та принести значний прибуток німецьким промисловцям, а також стала одним із способів знищення та покарання українців.

Окупація Полтавської області німецькими військами розпочалася в серпні 1941 року і тривала до жовтня 1943 року. На окупованих землях були створені нові органи влади та запроваджено «новий порядок».

На окупованих землях поступово створювалися органи вербування робітників для Рейху. Не виключення була і Полтавщина. Починаючи з 7 листопада 1941 р. організація праці робітників з СРСР директивою Г. Геринга була покладена на ділову групу трудового використання. Її організаційним керівником Г. Герингом особисто був призначений міністеральдиректор В. Мансфельд, який на початку 1942 р. став уповноваженим з використання робочої сили, а з березня 1942 р. цю посаду зайняв Ф. Заукель.

Уже восени 1941 р. на території Рейхскомісаріату «Україна» почали діяти так звані вербувальні комісії, які створювалися при біржах праці і були підпорядковані Ф. Заукелю. Склад вербувальних комісій був виключно німецьким. Спочатку вербувальні комісії вербували лише кваліфікованих

робітників для роботи на шахтах і заводах Рурського басейну, а пізніше і в інші галузі господарства.

У кожному обласному, районному центрі та у містах створювалися вже згадані «арбайтсамти», які займалися взяттям на облік працездатного населення, боротьбою з безробіттям, організацією робочих місць. До осені 1942 р. в Україні було відкрито 110 бірж праці [6, с. 65]. Такі установи були створені і на Полтавщині. Причому, у м. Полтава біржа праці діяла з перервами. Тому її функції виконували інші установи. Наприклад, обліком безробітних займалося домоуправління [7, арк. 1-1 зв.]. Біржі праці не мали власних виконавчих органів. Їм допомагали охоронні підрозділи та служба порядку, тобто місцева допоміжна поліція на чолі з громадськими та районними управліннями.

Відповідальність за вербування українських робітників лежала на спеціально створених комісаріатах, комендатурах, міських і районних управах, які організовували депортацію цивільного населення за допомогою поліції, жандармерії тощо і склалися переважно з місцевих жителів українського походження. У цьому їм допомагали також бургомістри та сільські старости [4, с. 220]. Німецька окупаційна влада визначала кількість, а районні, міські та сільські старости формували списки завербованих. Терміни та кількість робочої сили просто повідомлялися «зверху». Старости також повинні були вести облік тих, хто відмовлявся від роботи та відповідали за доставку завербованих до збірних пунктів [8, с. 152].

Українська допоміжна поліція також стала одним із органів вербування, а українська допоміжна адміністрація займалася складанням списків і видачею допомоги родинам остарбайтерів.

Наприкінці 1941 — на початку 1942 р. розпочалася агітаційна кампанія з метою залучення українських добровольців до виїзду в Рейх. Їх закликали взяти участь у «будівництві нової Європи». Тим, хто з власної волі зголоситься на роботу в Німеччині, пропонувалися різноманітні блага: високі заробітки, смачна їжа, опанування спеціальностями, задоволення своїх культурних потреб

(прогулянки, екскурсії по Німеччині, отримання газет), можливість отримання відсотків зі своїх заощаджень тощо.

При цьому нова влада намагалася використовувати всі наявні засоби впливу:

1) організація виставок, матеріали яких вихваляли гітлерівський «рай»;
2) поширення плакатів і листівок, у яких розповідалося про щасливе життя «східних робітників» [9, арк. 1; 10, арк. 1];

3) показ у кінотеатрах фільму «Дорога до Німеччини», у якому йшлося про переваги роботи в цій країні;

4) читання лекцій населенню міст і сіл про переваги роботи в Німеччині [11, арк. 27];

5) організація поїздок українських селян і мешканців міст до Німеччини з метою ознайомлення з умовами життя і праці українських робітників [12, с. 27];

6) агітація представниками православної церкви, коли у церковних проповідях звучали заклики їхати до Рейху. На Полтавщині такою агітацією займалися єпископи Сильвестр і Веніамін [12, с. 28];

7) створення нестерпних умов роботи (низька заробітна плата, важкі умови праці тощо) на окупованій території з метою показу привабливості роботи в Німеччині [12, с. 28];

8) розміщення публікацій-закликів у місцевій періодичній пресі. На Полтавщині виходило кілька газет: «Голос Полтавщини» (Полтава), «Дніпрова хвиля» (Кременчук), «Вечірній листок» (Кременчук), «Рідна нива» (Яготин), «Вісті Лохвиччини» (Лохвиця), «Гадяцька газета» (Гадяч), «Лубенський вісник» (Лубни), «Миргородські вісті» (Миргород), «Золотоніські вісті» (Золотоноша), «Хорольські вісті» (Хорол) [13, с. 43]. Усю агітаційну інформацію, вміщену до них, можна згрупувати за наступними напрямками: офіційна інформація, пропагандистські матеріали та епістолярні тексти.

До офіційної інформації відносимо звернення, повідомлення, оголошення й заклики місцевих органів влади та Бюро Праці при німецькому командуванні, які стосувалися обов'язкового працевлаштування та відбуття трудової повинності, умов прийому на роботу до Німеччини, змін у порядку роботи українських робітників на території Третього Рейху.

В окупаційній пресі постійно друкувалися агітаційні матеріали у вигляді

реклам, гасел, закликів, листів, звернень тощо. Найчастіше зустрічаємо наступні гасла та заклики: «Їдьте до прекрасної Німеччини! ... Забезпечуй і ти майбутнє України працею в Німеччині» [14, с. 1], «На працю до Німеччини! Тебе... нова Європа кличе на працю... Ваша праця потрібна для високої мети — нової Європи, в родину якої входимо і ми, українці!» [15, с. 1].

Окреме місце в пропаганді та агітації місцевою окупаційною пресою виїзду українців на роботу до Німеччини посідають різні «розповіді», «оповідання», «інтерв'ю», «гостини» тощо. Вони, як правило, анонімні, без вказання авторства, тобто, робимо висновок, вигадані. Переважна більшість цих матеріалів змальовує прекрасні умови життя, роботи та важливість окремих професій, які користувалися попитом у Німеччині [16, с. 4].

Окрім вище перелічених «принад» німецька пропаганда спекулювала і релігійними почуттями українців. Для віруючих окремо описувалися можливості відвідування культових закладів у Німеччині. При цьому зазначалося, що «... всупереч безбожному большевізмові, який трактував робітника лише як робочу худобу і вбивав у ньому всякий прояв духовного життя, німецька влада старається про те, щоб люди [українці. — В.Л.] ... жили як справжні європейці. За українцями ... забезпечено задоволення всіх їхніх потреб — і матеріальних, і духовних» [17, с. 4].

Окремий блок агітаційно-пропагандистських матеріалів про роботу оstarбайтерів у країнах Третього Рейху становлять епістолярні тексти у вигляді так званих «листів з Німеччини». У них як через трафарет говорилося про виключно позитивні умови роботи та відпочинку, харчування та проживання. Типовими є змалювання краси німецького краю, упорядкованості сільського та міського життя, гарних умов транспортування та подальшого розміщення, шанобливого ставлення з боку німців, достатньої кількості вільного часу з різноманітним вибором його проведення (купання, співи, танці, читання, писання, спорт, прогулянки, екскурсії, відвідування знайомих і тому подібне) [18, с. 3].

До цього ж блоку віднесемо різноманітні публікації про враження окремих авторів від побаченого в Німеччині [19, с. 2]. Окремі враження подавалися у

віршованій формі.

Проте місцева преса не виконала поставленої мети, оскільки газети мали невеликий тираж і не доставлялися у віддалені райони. Так, за підрахунками М. Михайлюк, у Рейхскомісаріаті «Україна» один примірник у середньому припадав на 22 особи [20, с. 13]. До того ж більшість агітаційно-пропагандистських матеріалів не відповідала реальності, а, отже, сприймалася читачами з недовірою.

Зазначимо, що окупаційна влада намагалася заохотити населення Полтавщини до виїзду й кращим соціальним забезпеченням їхніх сімей. Так, родинам осіб, які виїхали на роботу до Німеччини, надавалася різного роду допомога:

- продукти харчування;
- інші необхідні речі домашнього вжитку;
- одноразова виплата за взятий виїхавшими з собою одяг у розмірі до 250 крб. залежно від його цілості та якості за умови, що останній був оцінений при від'їзді і родичам про це була видана довідка й встановлено, що робітник дійсно перебуває в Німеччині. Наприклад, чоловікам за штани, куртку, шапку та шкарпетки пропонувалося виплачувати 70 крб., сорочку та підштаники — 30 крб., туфлі — 30 крб., пальто — 40 крб., чоботи — 40 крб.; жінкам за юпку, блузку та черевики виплачували 70 крб. тощо;
- щомісячна матеріальна допомога спочатку у розмірі 130 крб., а з 1 серпня 1943 р. — 180 крб. і за умови, що особа, яка виїхала, до того утримувала сім'ю. Отримати таку допомогу могли тільки хворі, старі, непрацездатні батьки, дружина чи діти. Якщо мешканці вчасно не отримували грошову допомогу, то вони позбавлялися права отримати її пізніше за встановлений термін. При цьому у подальших роз'ясненнях окупаційної влади зазначалося, що від такої допомоги зазначені категорії осіб звільнялися за умов, якщо:

а) один із батьків має іншого працездатного у сім'ї, садибу та продуктивну худобу;

б) хтось із непрацездатних батьків за віком працює та отримує заробітну плату і пайок;

в) непрацездатні отримують допомогу за важке матеріальне становище, підтверджене документально;

г) дружина вибувшого залишила дітей і непрацездатних батьків.

Цими роз'ясненнями нова влада нівелювала встановлені у перші роки окупації норми матеріальної допомоги майже у всіх сімей. Прикладом цього можуть бути відомості по Новосанжарському району про кількість вивезених до Німеччини і кількість сімей, яким виплачувалася матеріальна допомога станом на 1 серпня 1943 р. Згідно них із с. Богоданівка виїхало 79 осіб, тоді як грошову допомогу отримувало лише 4 родини (5,1%); із с. Горобці вивезено 94 особи, допомога надавалася лише 1 родині (1,1%); у с. Малий Кобелячок 4 (3,2%) сім'ї отримали допомогу, тоді як виїхало 124 особи; із 104 виїхавших із с. Попово 7 (6,7%) родин могли розраховувати на обіцяні кошти, а з 59 виїхавших із с. Супротивна Балка — 6 (10,2%) сімей. Всього по району лише 39% родин отримували матеріальну допомогу [21, арк. 34].

Особам, які вибули на роботу до Третього Рейху і не залишили рідних на Батьківщині, спеціальними розпорядженнями окупаційної влади гарантувалося збереження їх рухомого та нерухомого майна.

Спочатку до Німеччини агітували різного роду спеціалістів. Причому у Полтавській області перевага надавалася евакуйованим з Донбасу та Харкова [22, арк. 286]. Пізніше, у першу чергу, розпочали вербувати також одинаків (чоловіків і жінок), приїжджих з інших місць, військовополонених і політично підозрілих.

Інколи така агітація мала успіх, що частково зумовлювалося масовим безробіттям і голодом, які панували на окупованих територіях. У своїх листах, адресованих рідним на Батьківщину, полтавські остарбайтери пояснювали: «ми молоді вірили в пропаганду ... бо слова були сказані представниками великого, культурного німецького народу ...», «я з Наталкою вірили в це, бо починався голод і не було для нас виходу» [23, с. 944, 947], «... ми вірили. Існували ж бо на бараболі та капустяному листі. Мої батьки у 33-му попухли з голоду» [24, с. 6].

Дослідники С. Гальчак, О. Сидоренко та В. Котляр серед іншого виокремлюють ще дві причини добровільного виїзду робітників до Рейху: пошук кращого життя в чужій стороні та мрія виїхати на «недосяжний раніше Захід» [25, с. 66; 12, с. 30]. Однак німецький дослідник Н. Мюллер заперечує будь-яку «допитливість» з боку добровольців і вказує лише на одну причину

добровільного зголошення на виїзд до Третього Рейху — «прагнення уникнути голоду і тяжких умов праці» [26, с. 221]. Історик також наголошує на значній ролі у процесі агітації відділу пропаганди «У» («Україна»). Останній тільки у липні 1942 р. розповсюдив біля 350 тис. агітаційних плакатів і листівок [26, с. 221-222]. Т. Лапан також серед причин добровільного виїзду називає «дієвість німецької пропаганди», надію отримати спеціальність і прагнення вивчити мови [27, с. 147].

Якщо говорити про відсоток добровольців з різних регіонів України, то підрахунки дослідників різняться. Так, М. Айкель наводить цифру в 10% добровольців, які були зазначені в списках ешелонів до Німеччини навесні 1942 р. [8, с. 142-143]. Т. Лапан визначає кількість добровольців з Рейхскомісаріату «Україна» у 4-16% залежно від місцевості, а з округу Галичина — 50% [28, с. 9]. За твердженням українського історика М. Ковалю, в окремих регіонах частка оstarбайтерів, які поїхали добровільно, сягала 90% [1, с. 75].

По Полтавській області зустрічаються цифри, що позначають кількість добровольців з окремих населених пунктів і районів. Так, з Іркліївського району добровільно до Німеччини виїхало 192 особи [29, арк. 110], з Карлівського — 112 осіб [30, арк. 4 зв.-7], із п'яти сіл Новосанжарського району (Дмитренки, Марусичі, Шевці, Більки, Ревазівка) — 97 чоловік [31, с. 48]. Непоодинокими були випадки, коли серед добровольців були за національністю німці та військовополонені.

У цілому загальну кількість добровольців з Полтавської області порахувати не видається можливим через неповну базу збережених матеріалів. Але вважаємо, що відсоток добровольців тут був незначним. Наприклад, у Іркліївському районі він сягав 4,3% [29, арк. 110], у Карлівському — 4,1% [30, арк. 4 зв.-7; 29, арк. 12]. Це можна, очевидно, пояснити аграрним характером регіону та політикою окупаційної влади. Адже незважаючи на те, що з листопада 1941 р. у м. Полтава діяла карткова система на продукти харчування, за якою видавалося 300-500 г хліба для дорослих та 200 г для дітей і непрацюючих, у місті працівники могли харчуватися у закритих їдальнях на промислових підприємствах і в установах міста. До того ж окремі мешканці області отримували хоча й незначну і нерегулярну, але матеріальну допомогу

[31, с. 57]. А всім бажаючим міщанам окупаційна влада надавала земельні ділянки (городи) у приміській зоні [32, с. 4]. Тому в умовах окупації, за твердженням історика В. Ревегука, полтавчани «жили бідно, голодно, але голоду й епідемії ... не було» [31, с. 57].

У цілому пошук добровольців на роботи до Тетього Рейху по Полтавській області закінчився невдало. Агітація і пропаганда не виконали своєї мети. У подальшому окупаційна влада перейшла до примусових методів і більшість населення Полтавщини було мобілізоване примусово.

Джерела та література

1. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. — 1998. — №9. — С. 74-82.
2. Липский В., Чалый Б. «Люби меня при всякой доле»: [Документальная повесть] / Владимир Липский, Богдан Чалый. — Минск: Беларусь, 1989. — 221 с., [8] л. ил.
3. Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М.И. Семиряга. — М.: Юридическая литература, 1991. — 384 с.; ил.
4. Бичехвост А.Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944-1953 гг.) / А.Ф. Бичехвост. — Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. — 534 с.; 21 см. (Серия «Творческое наследие ученых СГАП»).
5. Краснов В.В. К суду истории: [Записки военного прокурора] / В.В. Краснов; [Лит. обраб. А.В. Никифорова]. — Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1986. — 174 с., ил.
6. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — 896 с.
7. Müller N. (Hrsg). Die faschistische okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941-1941). — Berlin, 1991.

8. Айкель М. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей у 1941-1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. — 2005. — №6. — С. 139-160.
9. Рідна нива (м. Яготин). — 1943. — 5 травня.
10. Вечірній листок (м. Кременчук). — 1942. — 11 травня.
11. ДАПО. — Ф. Р-2445: Березаточська сільська управа, с. Березаточа Лубенського району Полтавської області. — Оп. 1. — Спр. 18: Розпорядження Лубенської районної управи про вербовку та мобілізацію робітників на роботу в Німеччину та на терені Березаточської сільської управи, списки військовополонених та бувших червоноармійців Березаточської сільської управи. — 5 січня — 31 серпня 1943 р. — 73 арк.
12. Сидоренко О. Книга життя українських «остарбайтерів» / О. Сидоренко, В. Котляр. — Полтава: АСМІ, 2005. — 154 с.
13. Лахно В. Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування української робочої сили в країнах Третього Райху / В. Лахно // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. — 2010. — Вип. 20. — С. 43-46.
14. Дніпрова хвиля (м. Кременчук). — 1942. — 31 травня.
15. Гадяцька газета (м. Гадяч). — 1943. — 22 липня.
16. Голос Полтавщини (м. Полтава). — 1942. — 31 травня.
17. Дніпрова хвиля (м. Кременчук). — 1943. — 27 березня.
18. Голос Полтавщини (м. Полтава). — 1942. — 8 листопада.
19. Дніпрова хвиля (м. Кременчук). — 1942. — 1 вересня.
20. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.) / М. Михайлюк: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2006. — 20 с.
21. ДАПО. — Ф. Р-2342: Новосанжарівська районна управа, с. Нові Санжари Новосанжарівського району Полтавської області. — Оп. 1. — Спр. 22:

- Відомості про кількість осіб, відправлених до Німеччини по сільуправам Новосанжарівського району. — 30 липня — 2 вересня 1943 р. — 35 арк.
- 22.ДАПО. — Ф. Р-2355: Говтвянська сільська управа, село Говтва Козельщанського району Полтавської області. — Оп. 1. — Спр. 1: Накази та розпорядження Козельщанської райуправи та вищих органів про трудову повинність, збір смушок, виявлення євреїв, боротьбу з повинню і інше. — 12 грудня 1941 р. — 1 червня 1942 р. — 395 арк.
- 23.В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М.Г. Марунчак (ред.); Світова ліга українських політичних в'язнів. — Канада, Вініпег: [Б. в.], 1990. — 1294 с.: фото.
- 24.Вечірній Київ (м. Київ). — 1998. — 6 серпня.
- 25.Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — 304 с.; іл.
- 26.Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко / Под ред. А. Юденкова. — М.: Воениздат, 1974. — 387 с.
- 27.Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і Рейхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час другої світової війни // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України / За заг. ред. А.О. Черемиса. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004/2005. — Вип. 6/7. — С. 146-152.
- 28.Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): Автореф. дис... к.і.н. [Львівський національний університет імені І. Франка. Спеціальність: 07.001 — історія України] / Тетяна Дмитрівна Лапан. — Львів, 2005. — 20 с.

- 29.ДАПО. — Ф. Р-4085: Виконком Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава. — Оп. 3. — Спр. 227 б: Повідомлення Обласної комісії Надзвичайній комісії про встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників по нанесених ними збитках громадянам, колгоспам та державним підприємствам та установам обласного підпорядкування. — 30 травня 1944 р. — 3 травня 1946 р. — 114 арк.
- 30.ДАПО. — Ф. Р-2549: Карлівська районна управа. — Оп. 1. — Спр. 21: Зведені відомості про кількість виїхавших на роботи до Німеччини по сільуправах Карлівського району Полтавської області за 1942-943 рр. — 25 травня — 1 вересня 1943 р. — 51 арк.
- 31.Ревегук В.Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945) / Віктор Якович Ревегук. — Полтава: Дивосвіт, 2010. — 292 с.
- 32.Голос Полтавщини (м. Полтава). — 1942 р. — 29 березня.